

Токтакун кызы Г.

**КЫРГЫЗДАРДЫН СОТ АДИЛЕТТИГИН ЖҮРГҮЗҮҮДӨ
ЖАЗАЛОО ЧАРАЛАРЫ (1855-1917-жж.)**

Токтакун кызы Г.

**МЕРЫ НАКАЗАНИЯ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ПРАВОСУДИЯ
КЫРГЫЗОВ (1855-1917 гг.)**

Toktakun kyzy G.

**MEASURES OF PUNISHMENT IN THE IMPLEMENTATION
OF JUSTICE OF KYRGYZS (1855-1917 years)**

УДК: 94/340.141 (575.2)

Макалада салттуу кыргыз коомунан орус мыйзамдарына алмашылган адилет иштериндеги жазалоо чараларына салыштырмалуу анализ жүргүзүлөт. Кыргыздардын салттуу сот системасынын жазалоо ыкмаларына тарыхый-уюктук баа берилет.

Негизги сөздөр: жаза, доо, доогер, жоопкер, кылмыш, арыз, сот, чечим.

В статье проводится сравнительный анализ мерам наказания в осуществлении правосудия в традиционном кыргызском обществе, впоследствии, замененное на российское законодательство.

Ключевые слова: наказание, иск, истец, ответчик, преступление, заявление, суд, решение.

The article provides a comparative analysis of penalties in the administration of justice in traditional Kyrgyz society, later replaced by Russian law.

Key words: punishment, suit, plaintiff, defendant, crime, statement, court, decision.

Салттуу кыргыз коомчулугунда алгач жазалоо жөнүндө так түшүнүк болбосо да, коомдогу кээ бир жат көрүнүштөргө, каада-салтыбызга каршы келген жүрүм-турум аракеттерге карата жаза колдонулуп келинген [1].

XIX к. экинчи жарымына чейин салтуу кыргыз коомчулугундагы бардык кылмыш-жаза, чарбалык жана жарандык иштер деңгээлине жараша кыргыздардын адат укугунун негизинде чечилген. Коомчулукта пайда болгон маселелерди анча чоң эмес жыйын өткөрүп, же болбосо жалпы элдик жыйын кылып бир канча маселелерди талкуулашкан. Талкуунун жыйынтыгында тиешелүү жазаны дайындашкан. Жазаны дайындоо жараяны көпчүлүк учурда расмий өкүмсүз эле, ооз эки формада айтылган. Мисалы: үй-бүлөө башчысынын чексиз бийлиги, жабырлануучунун жекелик өчүн алуу максатында барымта кылуу, улуу туугандардын кичүү туугандарына, бай уруулаштардын жарды уруулаштарына жасалган зомбулуктары “канга кан” түшүнүгү менен жооп берилген [2]. Өч алуу үчүн бир гана жабырлануучу эмес урук, кээ бир учурда бүтүндөй уруу да катышкан [3]. Маселенин чечилиши үчүн жабырлануучу канчалык деңгээлде жабыр тартса, ошончолук деңгээлде өч алууну көздөгөн. Бирок көпчүлүк учурда аша чаап кеткендик да орун алган. Адат эрежелерине карата эки ортодогу таарынычтар «өлүмгө өлүм» менен жооп берилген.

Убакыт өткөн сайын кыргыздарда байыртадан колдонулуучу адат укуктары «кун алмак» менен алмашылган. Бул адаттар менен жабыр тарткан жактын жакындары ошол уруунун башчыларына барып, жабыр тарткан адамдын акысын накталай төлөп берүүсүн талап кылышкан. Мындай учурларда аксакалдар өз ара чогулуп, бир чечимге келишкен. Кундун өлчөмү өлгөн адамдын коомдо ээлеген ордуна, жашына, жынысына, тек-жаатына жараша чечилген. Ал мезгилде адат укугунда ар кандай жазанын түрлөрү көрсөтүлгөн: «зынданга салуу», «өлүм жазасы», «таш баранга алуу», «баканга байлоо» жана башка жазалар.

XIX к. экинчи жарымында Кыргызстандын аймагы Россия Империясынын курамына киргенден кийин 1867-жылы “Түркстан чөлкөмүн башкаруу тууралуу жобо” кабыл алынып, ага ылайык жаңы административдик жана соттук система киргизиле баштайт. Мындан улам арыздашкандар, доогерлер өз арыздарын уруулук бийлерге эмес шайлоо жолу менен тандалган старшина, бийлерге кайрылууга мажбур болушкан. Падышалык бийликтин биротоло бекемделишинен кийин “канга кан” түшүнүгү (жекече же уруулук өч алуу), барымта, өкүмсүз жазалоого тыю салынган. Бул мыйзамды бузгандар падышалык кылмыш кодексине жараша соттолгон [4].

Жазанын түрлөрүнөн уруп жазалоо, коомдук жумуштарга тартуу, айып төлөө, күнөөлүүнү жабырлануучуга кызмат кылууга берүү, эл алдында уяткаруу, эл алдында кечирим суроо ж.б түрлөрү кеңири колдонулган.

Тарыхый булактарда белгиленгендей жазалоонун түрлөрү жана алардын аткарылышы жоопкердин күнөөлүүлүгүнүн даражасынан жана жасаган кылмышынын оордугунан көз каранды болгон. Айыпталуучунун күнөөлүү же күнөөлүү эместигин аныктоо үчүн, далилдер жана күбөлөрдүн көрсөтмөлөрүнөн тышкары актоочу же айыптоочу анттарды берүү кеңири тараган. Кылмыш боюнча тергөө иштеринен толук кандуу далил табылбаган учурларда гана “ант берүү” жараянын колдонушкан. Жеңил кылмыштарды кароодо, айыптоо же актоо үчүн далил табылбаса, доогерге же жоопкерге ант берүүнү сунушташкан [5].

Эгерде айыпталуучу тарабынан ант берүүчү күбө буларды аткаруудан баш тарткан болсо, кылмышты жасаган жана күнөөлүү деп эсептелинген. Тескерисинче, ант берген болсо, анда айыпталуучу-

дан баардык күнөөлөр алынган жана ал акталган. Ант берүүчү кимдин гана тарабында болбосун, ант берүүгө макул болгондон кийин, каралып жаткан иш менен таанышууга убакыт берилген. Өз ара сурам-жылоо, иликтөө жүргүзгөндөн кийин маселе боюнча ант берүүгө макулдугун же макул болбогондугун бийге же доогерге билдирген. Ант берүүчүнүн белгиленген убакытта жөнү жок себеп менен келбегендиги, жоопкердин күнөөлүү экендигин аныктоого түрткү боло алган. Жоопкер өзүн күнөөсүз экендигин далилдеш үчүн бир кесе суу ичип, ата-бабалардын көрүн жети ирет айлануусу зарыл болгон. Ыйык булак, дарак (долоно), таштардын жанында ант берилген. Ант берүүчүнү коркутуп, чындыкты билүү максатында аны жуундуруп, саванга ороп жаңы казылган көрдүн жанына барып ант ичиришкен.

Күбөнүн эки түрү болгон:

а) биринчи түрү – күбө көрсөтмөлөрү сөзсүз түрдө ант берүү менен кабыл алынган. Биринчи категорияга күбө тараптын туугандары (куда, бөлө, бажа, жээн ж.б.) кирген.

б) экинчи түрү – күбөнүн көрсөтмөсү өкүм чыгаруу үчүн жетиштүү болгон. Экинчи категорияга ошол аймакта жашаган сыйлуу, ардактуу, чынчылдыгы менен таанылган адамдар кирген [6].

Антты 15 жаштан жогору эркектер бере алган. Аялдар, жаш балдардан ант алынган эмес, алардын ордуна күйөөсү, атасы же бир тууганы ант берген. Ант берүүчү адамды – жан берүүчү, ал эми антты кабыл алган адамды – жан алуучу деп аташкан. Негизинен ант өтө сейрек учурларда берилген. Көпчүлүк учурларда доочу жоопкердин ант берүүгө даяр экендигин көрүп, коюлган доолорунан баш тарткан.

Салттуу кыргыз коомунда тарыхыбыздан маанилүү болгондой, социалдык топтордун негизгилери бийлер экендигин билебиз [7]. Кыргыздарда негизинен бий деген түшүнүк кеңири тарап, ал үй-бүлөлүк, кылмыш-жаза иштерден тартып саясий-согуштук иштерге чейинки маселелерди чечкен. Бийлер соту 3 жылдык мөөнөткө шайланып, кылмыш иштери боюнча бир жарым жылга чейин камак жазасын берүүгө же үч миң сомго чейин айып пул салууга укуктуу болгон. Бийлер мүлк талашы, үй-бүлөө маселеси, ууручулук, киши өлтүрүү сыяктуу кылмыштарды карап, өзүлөрүнө тиешелүү маянасын алышкан. Ошондой эле күнөө жасагандарга деңгээлине жараша ар түрдүү жазаны дайындоого укуктуу болушкан. Ошондой эле айрым учурларда үй-бүлөлүк, киши өлтүрүү боюнча бир нече уруулардын ортосундагы чыр-чатактар сыяктуу олуттуу маселелерди той же аш учурунда жалпы элдик жыйындын негизинде чечишкен. Чечим негизинен айып пул төлөө менен аяктаган. Мезгил-мезгили менен бийлердин жыйындары өткөрүлүп турган. Бийлердин атайын чакырылган курултайында кыргыз урууларынын, коңшулаш жашаган башка элдердин талаш-тартыштары каралган. Бийлер жарандык жана кылмыш-жаза маселелери

сыяктуу башка майда-барат маселелер менен алектенген. Алар иштин, күнөөнүн деңгээлине жараша: эскертүү, сөгүш, айып пул (30 рублдан ашпаган), камак (7 күндөн ашпаган) жана башка чечимдерди чыгарган.

Алар чечим чыгарууда айыл башчылары менен кеңешүүгө толук укуктуу болгон. Кыргыздар Россия Империясына караганга чейин бийдин чечимдери жазуу түрүндө кездешкен эмес. Салттуу укукта бийлердин чечимине даттанууларга жол берилген. Манантар даттануучулардын оозеки арызынын негизинде ишти кайрадан карап чыккан. Эгер чечим туура деп ойлосо, арыздануучуларды ынандырганга аракет кылган. Туура эмес деп тапкан болсо жеке өзү же башка бийлердин катышуусу менен ишти карап чыккан. Уруу башчысынын чечимин апелляцияга берүү мүмкүн эмес болгон, себеби арызды берүү үчүн манаптардан жогору турган инстанция болгон эмес. Бий адилетсиз чечим чыгарган учурларда жоопкерчиликке тартылган эмес, бирок мындай жагдайлар анын аброюна шек келтирген жана ага кайрылуудан баш тартышкан. Ошондуктан ар бир бий арызды кароодо максималдуу түрдө жоопкерчиликтүү мамиле жасап, ошону менен өзүнө келечекте бий катары элдин ишеничин актоого аракет кылган.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыздар Россия Империясынын курамына киргенден кийин салттуу соттук мыйзамдары, кылмыш-жаза мыйзамдары мурунку калыбын сактап кала алган эмес. Башкача айтканда, Россия Империясынын нормаларына туура келген мыйзамдар ишке ашырылган. Ушунун натыйжасында кыргыздардын кылымдардан бери колдонулуп келген адат укугуна салыштырмалуу, орус мыйзамына негизделген сот системасындагы жазалоо ыкмалары бир топ эффективдүү болгондугун айтпаса болбойт.

Адабияттар:

1. Салыбекова Т.С. «Кыргыз Республикасынын кылмыш-жаза мыйзамынын өнүгүшү жана анын өзгөчөлүктөрү (1960-2008жж.)». - Бишкек, 2009, 12-бет.
2. Пален К.К. «Отчет по ревизии Туркестанского края. Народные суды Туркестанского края». - СПб., 1909.
3. Гродеков Н.И. «Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области». - Ташкент, 1889, 148-149-беттер.
4. Алмазбекова С.А. «Кыргыздардын салттуу сот системасындагы жазалоо ыкмалары». - Бишкек., 2015.
5. Загряжский Г.А. «О народном суде у кочевого населения Туркестанского края, по обычному праву» Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. - Вып. 4. - СПб., 1876, 199-бет.
6. Бөрүбашев Б.И. «Каада укугу». - Бишкек., 2013.
7. Шейшенбаева А.М. «Салттуу кыргыз коомунун социалдык катмарларынын өзгөчөлүгү». - Бишкек., 2012 205-бет.
8. Осмоналиев К.М. «Уголовная политика Кыргызстана: вопросы теории и практики». Монография. - М., 2005.

Рецензент: к.т.н., доцент Акматова А.Т.